

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ (ΑΠΡ 501)

Χειμερινό εξάμηνο 2016-2017

Πέμπτη 12 -3 μμ

Αίθουσα Α31

Διδάσκων: Μ. Φωτιάδης

Το μάθημα προσφέρει βασικές γνώσεις για τον κλάδο τής προϊστορικής αρχαιολογίας. Παρουσιάζονται συνοπτικά οι επιστημονικοί στόχοι του κλάδου, οι μέθοδοι και τεχνικές τής έρευνας πεδίου, οι εργαστηριακές αναλύσεις στις οποίες υποβάλλονται τα προϊστορικά ευρήματα και οι μέθοδοι με τις οποίες ερμηνεύονται. Τονίζεται ο διεπιστημονικός χαρακτήρας της προϊστορικής αρχαιολογίας και η στενή σχέση της με κλάδους όπως η γεωμορφολογία, η φυσική ανθρωπολογία και η παλυνολογία. Παρουσιάζεται επίσης η διαδοχή των πολιτισμικών φάσεων στον Αιγαιακό χώρο κατά την Εποχή του Λίθου και την Εποχή του Χαλκού και η εξέλιξη των Αιγαιακών κοινωνιών από ολιγομελείς, αυτοδιοικούμενες ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών στην Παλαιολιθική εποχή μέχρι τις ανακτορικές κοινωνίες της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. στην Κρήτη και την Νότια ηπειρωτική Ελλάδα.

Το μάθημα είναι υποχρεωτικό για όλους τούς φοιτητές τού πρώτου έτους σπουδών στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας. Ο τελικός βαθμός βασίζεται σε γραπτές εξετάσεις (πολλαπλές επιλογές).

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Renfrew, Colin και Paul Bahn. 2001. *Αρχαιολογία. Θεωρίες, μεθοδολογία και πρακτικές εφαρμογές*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα. Συντομογραφείται παρακάτω ως Renfrew & Bahn.

Treuil, René, Pacal Darcque, Jean-Calude Poursat και Gilles Touchais. 1996. *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα. Συντομογραφείται παρακάτω ως Treuil et al.

Συγκεκριμένες ενότητες από τα ανωτέρω βοηθήματα, σχετικές με το κάθε μάθημα, αναφέρονται στον οδηγό για το οικείο μάθημα.

Κάποια άλλα επιστημονικά άρθρα συστήνονται για ορισμένα μαθήματα.

Για τυχόν αλλαγές στη διάρκεια του εξαμήνου **παρακολουθείτε την ιστοσελίδα του μαθήματος**.

ΜΑΘΗΜΑ 1

Οδηγός

I. Τι ονομάζουμε 'προϊστορική περίοδο'; Πώς διαφοροποιείται από τους ιστορικούς χρόνους; [Απουσία γραπτών πηγών και τι θεωρείται «πηγή»] Πότε άρχισε να γίνεται συστηματικά αυτή η διάκριση; [Παράδειγμα: 'αστροπελέκια'/'ceraunia' και οι 'διάδοχοί' τους, 'λίθινα εργαλεία']

Πού τοποθετείται το χρονικό όριο ανάμεσα στην προϊστορική περίοδο και τους ιστορικούς χρόνους σε διάφορες περιοχές τού κόσμου;

Πώς ορίζεται η αρχαιολογία γενικά, και πώς διακρίνεται η προϊστορική αρχαιολογία από εκείνη των ιστορικών χρόνων; [αντικείμενο/χρονικά όρια, αλλά και μέθοδοι]. Πότε 'αρχίζει' η προϊστορία για τους αρχαιολόγους σήμερα; Τι προηγείται και ποιοι επιστημονικοί κλάδοι μελετούν τις παλαιότερες εποχές;

Πώς είναι δυνατόν η αρχαιολογία να παράγει πειθαρχημένη, στερεή γνώση για το προϊστορικό παρελθόν τη στιγμή που δεν υπάρχουν γραπτά τεκμήρια γι'αυτό; [Παραδείγματα]

II. Η προϊστορική αρχαιολογία σήμερα. Οι στόχοι τού κλάδου (π.χ., η μελέτη των προϊστορικών κοινωνιών και των μετασχηματισμών τους μέσα στο χρόνο). Η στενή σχέση/συντονισμός με άλλους επιστημονικούς κλάδους (έμφαση στη σχέση με την εθνογραφία, την εθνοαρχαιολογία και την πειραματική αρχαιολογία. Σχέση/συντονισμός με άλλους κλάδους, π.χ. επιστήμες τού φυσικού περιβάλλοντος, σε μελλοντικά μαθήματα).

Συζήτηση: Γιατί μπορεί να μας ενδιαφέρει η προϊστορική αρχαιολογία σήμερα; Τι έχει να μας προσφέρει η μελέτη της προϊστορίας;

Η 'τοπική σκηνή' και η 'παγκοσμιοποιημένη': η Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και τα περιοδικά και βιβλία της για το εισαγωγικό μάθημα στην προϊστορική αρχαιολογία. Διαδκτυακοί τόποι, οι αρετές και τα προβλήματά τους.

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Renfrew & Bahn, Εισαγωγή και Κεφάλαιο 1.

ΜΑΘΗΜΑ 2

Οδηγός

Σύντομη επισκόπηση τής ιστορίας του κλάδου της προϊστορικής αρχαιολογίας (1850-σήμερα)

Το Σύστημα των Τριών Εποχών (C.J. Thomsen, 1836, 1848)

Η παλαιότητα του ανθρώπινου είδους (Boucher de Perthes αλλά και John Evans κ.α., 1859)

Pre-historic Times (J. Lubbock) 1865

Τροία (και Μυκήνες, Τίρυνθα) και H. Schliemann (1870-1890)

X. Τσουντας: Κυκλαδικός πολιτισμός, Μυκηναϊκή εποχή, δεκαετία του 1890) και Νεολιθική

Θεσσαλία (δεκαετία του 1900). Flinders Petrie, η χρονολόγηση των Μυκηνών και το «Αγαίο» (1890-91)

Κρήτη: Evans κ.α., (δεκαετία του 1900)

V.G. Childe και η «Ευρωπαϊκή προϊστορία» (εποχή του μεσοπολέμου)

Ανάπτυξη τής προϊστορικής αρχαιολογίας από το 1950 και μετά

Μεθοδολογικές εξελίξεις: ραδιοχρονολόγηση, εργαστηριακές αναλύσεις διαφόρων ειδών (π.χ., ίχνοστοιχεία αλλά και DNA. Ταύτιση πηγών πρώτης ύλης, ταύτιση βαθμού συγγένειας μεταξύ διαφόρων ειδών του γένους *Homo*)

Θεωρητικές εξελίξεις: η «Νέα Αρχαιολογία» (δεκαετίες του 1960-1970· σήμερα «διαδικαστική αρχαιολογία») [διαδικασία/συμπεριφορά] και η «μεταδιαδικαστική αρχαιολογία» (δεκαετίες του 1980-1990) [έμφαση στο υποκείμενο, ανάλογα με τη θέση του]

Ανακαλύψεις (στο Αγαίο): Ακρωτήρι (Θήρα). Παλαιολιθικές θέσεις.

Τα υλικά κατάλοιπα τού προϊστορικού παρελθόντος

Ο προϊστορικός αρχαιολόγος αντλεί γνώση για το ανθρώπινο προϊστορικό παρελθόν από τα υλικά κατάλοιπα αυτού του παρελθόντος. Αλλά τι είδους κατάλοιπα;

Μια χονδροειδής αλλά και χρήσιμη διάκριση: Μνημεία και «απορρίμματα».

Συζήτηση: Γιατί μπορεί να μας ενδιαφέρουν τα «απορρίμματα»; Τι πολύτιμο μπορούμε να μάθουμε από τη μελέτη τους;

Τέχνηρα και άλλα κατάλοιπα

Τέχνηρα: διάκριση ανάμεσα σε «κινητά» και «(μόνιμες) κατασκευές»

Διατήρηση υλικών:

Λίθινα εργαλεία (και ίχνη χρήσης). Εδαφολογικό/οικοδομικό υλικό. Κεραμικά.

Μεταλλικά.

ΟΡΓΑΝΙΚΑ ΥΛΙΚΑ: Οστά/οστέινα τέχνηρα, άλλα ζωικά κατάλοιπα. Ξύλο ως κάρβουνο και ως ξύλο. Φυτικά κατάλοιπα, π.χ., σπόροι και καρποί, φυτικές ίνες/ενδύματα

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Renfrew & Bahn, Κεφάλαιο 1, και Κεφ. 2, ενότητα «Φυσικές διαδικασίες σχηματισμού...»

ΜΑΘΗΜΑ 3

Οδηγός

Αρχαιολογική θέση: συγκέντρωση αρχαιολογικών καταλοίπων, αλλά και περιοχή/σημείο **ανθρώπινων δραστηριοτήτων**... Στόχος της προϊστορικής αρχαιολογίας είναι να ερμηνεύσει αυτές τις **συγκεντρώσεις**, να ανασυστήσει δηλαδή τις **ανθρώπινες δραστηριότητες** στις οποίες οφείλονται.

Περιβάλλον, συνευρήματα (context, «συμφραζόμενα»): Τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος δεν απαντώνται μεμονωμένα, αλλά (κατά κανόνα) το κάθε αντικείμενο βρίσκεται μαζί με άλλα τα οποία αποτελούν το **περιβάλλον** του (**context**). Δηλ., το **περιβάλλον** ενός αρχαιολογικού αντικείμενου είναι όλα τα αντικείμενα, τέχνηρα και άλλα (έδαφος, κλπ.), με τα οποία το αντικείμενο βρέθηκε μαζί: τα **συνευρήματά** του.

Συζήτηση: Γιατί μπορεί να μας ενδιαφέρει το περιβάλλον ενός αρχαιολογικού αντικείμενου; Δεν μας αρκεί να δούμε το αντικείμενο σε μια βιτρίνα στο μουσείο;

Διάκριση ανάμεσα σε **φυσικές** και **ανθρωπογενείς** αποθέσεις: οι αποθέσεις οι οποίες αποτελούν μία αρχαιολογική θέση είναι κατά κανόνα ανθρωπογενείς, έχουν όμως επηρεαστεί/αλλοιωθεί και από φυσικές διαδικασίες.

Μια χρήσιμη φράση: το **αρχαιολογικό αρχείο** – τι σημαίνει, και πώς χρησιμοποιείται; (π.χ., «Το αρχαιολογικό αρχείο της Νεολιθικής Πελοποννήσου δεν ευνοεί τέτοιο συμπέρασμα», κ.α.

Γιατί οι ανθρωπογενείς αποθέσεις των προϊστορικών χρόνων βρίσκονται τόσο συχνά κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και χρειάζονται ανασκαφή για να αποκαλυφθούν; **Διαδικασίες σχηματισμού του αρχαιολογικού αρχείου** μιας θέσης, περιοχής, κλπ.

Από τον κατοικημένο, ζώντα οικισμό στη δημιουργία αρχαιολογικής θέσης:

1. Τι υλικά μεταφέρουν και αποθέτουν οι κάτοικοι ενός οικισμού *μέσα* στον οικισμό; (**αποθετικές** δραστηριότητες)
2. Τι συμβαίνει μακροχρόνια σ' αυτά τα υλικά όταν εγκαταλειφθεί ο οικισμός; (**μετα-αποθετικές** διαδικασίες). [Συσσώρευση αποθέσεων από διάλυση κατασκευών και κτιρίων. Σχηματισμός γήλοφου («τούμπα», «μαγούλα», «tell»)]

Συζήτηση: Γιατί μας ενδιαφέρουν οι μετα-αποθετικές διαδικασίες (και όχι μόνο οι αποθετικές δραστηριότητες των ανθρώπων);

Από τον κατοικημένο, ζώντα οικισμό στη θαμμένη (ολικά ή εν μέρει) αρχαιολογική θέση: Ποιες φυσικές διαδικασίες μπορεί να οδηγήσουν στην κάλυψη των ανθρωπογενών αποθέσεων μιας αρχαιολογικής θέσης; Παραδείγματα διαδικασιών. Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου: θέση εν μέρει θαμμένη.

Από τον κατοικημένο, ζώντα οικισμό στο (σχεδόν) τίποτα: διάβρωση ανθρωπογενών αποθέσεων.

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Renfrew & Bahn, Κεφάλαιο 2, ενότητες «Βασικές κατηγορίες των αρχαιολογικών μαρτυριών» σχηματισμού...», «Διαδικασίες σχηματισμού» και «Πολιτισμικές διαδικασίες σχηματισμού...»

Καρκάνας, Παναγιώτης. 2008. Εισαγωγικές έννοιες της γεωαρχαιολογίας. *Ανάσκαμμα* 1, 125-132. <http://anaskamma.wordpress.com/>

ΜΑΘΗΜΑ 4

Οδηγός

I. Συγκεφαλαίωση - Οι βασικές έννοιες:

αρχαιολογική θέση (συγκέντρωση αρχαιολ. υλικού αλλά και χώρος/σημείο ανθρώπινης δραστηριότητας)

περιβάλλον ενός αντικειμένου ή μιας ομάδας αντικειμένων (**context, συνευρήματα**)

φυσικές και ανθρωπογενείς αποθέσεις

αρχαιολογικό αρχείο και διαδικασίες σχηματισμού του αρχαιολογικού αρχείου (αρχαιολογία, η επιστήμη που μελετάει τις διαδικασίες σχηματισμού το αρχαιολογικού αρχείου)

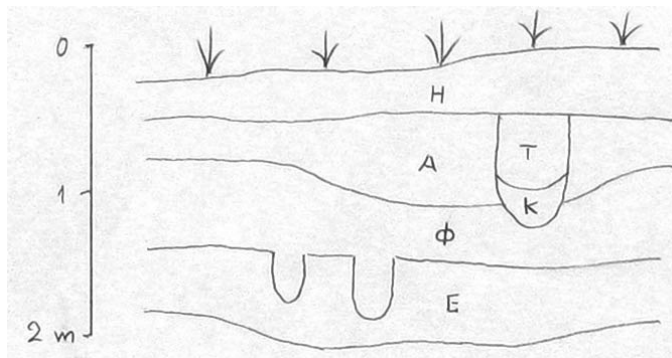
αποθετικές δραστηριότητες/διαδικασίες και μετα-αποθετικές διαδικασίες (κυρίως φυσικές): **ταφή** (αλλά και **εξαφάνιση**) αποθέσεων ή και ολόκληρων θέσεων λόγω διάβρωσης (ισοπέδωσης, εκσκαφής, κλπ)

II. Αποθέσεις και στρωματογραφία

Στρωματογραφία ως **φυσικό** φαινόμενο: γεωλογική ιστορία. Οι αποθέσεις διακρίνονται από το χρώμα και την υφή τους [λεπτόκοκκα, μεσόκοκκα, κλπ. ιζήματα]. Η κάθε απόθεση («στρώμα») αντιστοιχεί σε ένα αποθετικό **επεισόδιο**. Επάλληγες αποθέσεις: κάθε απόθεση είναι παλαιότερη από την απόθεση που βρίσκεται από πάνω της και νεότερη από την απόθεση που βρίσκεται από κάτω της.

Τα ίδια ισχύουν και για την **ανθρωπογενή** στρωματογραφία. Αλλά η ανθρωπογενής στρωματογραφία είναι συνήθως πιο περίπλοκη... Γιατί; (**Συζήτηση**)

Άσκηση. Με ποια χρονολογική σειρά σχηματίστηκαν οι αποθέσεις που εικονίζονται στο παρακάτω στρωματογραφικό διάγραμμα;



III. Σχετική και απόλυτη χρονολόγηση

IV. Τρόποι σχετικής χρονολόγησης με αναφορά στη στρωματογραφία. Έμφαση σε τυπολογικές ακολουθίες.

IV. Ραδιομετρικές μέθοδοι απόλυτης χρονολόγησης. Έμφαση στη μέθοδο με ^{14}C . Άλλες μέθοδοι ($^{40}\text{K} - ^{40}\text{Ar}$, σειρές ουρανίου)

V. Βαθμονόμηση (διόρθωση) χρονολογήσεων με ^{14}C , με αναφορά κυρίως σε δενδροχρονολόγηση.

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Renfrew & Bahn, Κεφάλαιο 4 (Δώστε έμφαση σε μεθόδους που αφορούν στην προϊστορία).

ΜΑΘΗΜΑ 5

Οδηγός

Έρευνα πεδίου

I. Ανασκαφή: αποκάλυψη και **τεκμηρίωση** όχι μεμονωμένων αντικειμένων, αλλά *χώρων* με κατασκευές, αντικείμενα, κλπ. – δηλ. περιβαλλόντων.

Μέθοδοι/τεχνικές

Οριζόντιες συντεταγμένες (κάνναβος) & κατακόρυφες συντεταγμένες (πάσσες & βάθη).

Μάρτυρες & παρείες. Στρωματογραφία και η παρακολούθησή της. **Συνεχής τεκμηρίωση.**

Το αρχαιολογικό αρχείο ως *παλίμνηστο*. [Τι είναι το *παλίμνηστο*;]

Συζήτηση: Θα μπορούσε το παρόν (δηλ. ο υλικός πολιτισμός γύρω μας σήμερα) επίσης να έχει το χαρακτήρα του *παλίμνηστου*; Ή η ιδέα αυτή ισχύει μόνο για το αρχαιολογικό αρχείο; Σκεφτείτε παραδείγματα. Η συζήτηση αυτή (με παραδείγματα που θα σκεφτείτε) θα συνεχιστεί και στο επόμενο μάθημα.

Η (μικρο)-κλίμακα της παρατήρησης. Παράδειγμα: το νεροκόσκινο. Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα σε σχέση με το (ξηρό) κοσκίνισμα.

Ανασκαφή και δειγματοληψία.

Τι θα πει “δείγμα”; Στατιστική σημασία: τα δείγματα πρέπει να είναι αντιπροσωπευτικά, δηλαδή **να αντιπροσωπεύουν ένα πληθυσμό μεγαλύτερο από αυτόν που περιλαμβάνεται στα δείγματα**. Το νεροκόσκινο ως δειγματοληψία... Το πρόβλημα της ανασκαφής – παράδειγμα: Catal Höyük.

II. Επιφανειακή έρευνα ([surface] **survey**)

A. “Τοπογραφικές” έρευνες (κυρίως 19^{ος} αιώνας): εντοπισμός θέσεων γνωστών ως ονόματα από αρχαίες πηγές

B. “Έντατικές” επιφανειακές έρευνες (κυρίως 1960-σήμερα): ολική κάλυψη ή αντιπροσωπευτική δειγματοληψία;

Μέθοδοι/τεχνικές στις “έντατικές” επιφανειακές έρευνες

Σάρωση όλης της επιφάνειας μιας περιοχής (ή μιας θέσης) με κάνναβο.

Σάρωση ενός ποσοστού (π.χ., 10%) της επιφάνειας μιας περιοχής (ή μιας θέσης) με κάνναβο. Δειγματοληψία.

[Άκηση: Στόχος ο υπολογισμός του πληθυσμού των θέσεων που υπάρχουν σε μια περιοχή. Μέθοδος: Δειγματοληψία 20%.]

Τι μπορούμε να μάθουμε από “έντατικές” επιφανειακές έρευνες; [Παραδείγματα: έκταση μιας θέσης, αριθμός θέσεων σε μια περιοχή, αυξομειώσεις του αριθμού θέσεων σε μια περιοχή μέσα στο χρόνο (δημογραφικά μεγέθη), συγκρίσεις πυκνότητας θέσεων ανάμεσα σε διάφορες περιοχές.]

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Renfrew & Bahn, Κεφάλαιο 3, ενότητες «Ανακαλύπτοντας αρχαιολογικές θέσεις...» & «Ανασκαφή».

ΜΑΘΗΜΑ 6

Οδηγός

Έρευνα πεδίου (συνέχεια)

III. Περιβαλλοντική έρευνα

A. Οι μεταμορφώσεις του φυσικού περιβάλλοντος

Γεωμορφολογική και παλυνολογική έρευνα

Πλειστόκαινο & Ολόκαινο: οι μεγάλες κλιματικές αλλαγές και οι συνέπειές τους στη βλάστηση, στη διασπορά των ζωικών ειδών και στη στάθμη της θάλασσας.

Διεθνείς συντομογραφίες: BP, Ma (ή Mya), ka (ή kya)

Π.χ.: **2,5 Ma** = 2,5 εκατομμύρια χρόνια πριν από σήμερα. **48 ka** = 48 000 χρόνια πριν από σήμερα

B. Το φυσικό περιβάλλον ως βιοτικός χώρος. Έμφαση στην εποχιακότητα και η διάκριση ανάμεσα σε μετακινούμενες και εγκατεστημένες κοινότητες (κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες και γεωργοί-κτηνοτρόφοι).

Πρώτες ύλες και η κατασκευή εργαλείων και σκευών

A. Λίθινα εργαλεία/όπλα

1. *Πελεκητά* (ή απολεπισμένα) εργαλεία: πρώτες ύλες (διάφορα είδη πυριτόλιθου, οψιανός, κ.α.), μέθοδοι κατασκευής, και χρήσεις.

Αναγνώριση ανθρωπογενών απολεπισμάτων (πώς διαφέρουν από κοινές πέτρες;): κάποια τεχνικά χαρακτηριστικά.

Λέξεις-κλειδιά (ορολογία): Φλοιός. Κρουστήρας. Πυρήνας – απολέπισμα. Φολίδα/λεπίδα. Ράχη – κοιλιά. Δευτερογενής επεξεργασία.

Τεχνικές απολέπισης, από την πρώτη τους εμφάνιση (2,6 Ma) μέχρι την Εποχή του Χαλκού.

Ολδόβια και **Αγελαία** λιθοτεχνία, τεχνική **Levallois**, λιθοτεχνία **πρισματικών πυρήνων** (λεπίδες)

Οψιανός (ή οψιδιανός): οι πηγές (λατομεία) και η διακίνησή του στο Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολή

2. *Τριπτά* (ή *λειασμένα*) εργαλεία: πρώτες ύλες (διάφορα πετρώματα, που επιλέγονται ανάλογα με την επιθυμητή χρήση του υπό κατασκευή εργαλείου), και μέθοδοι κατασκευής.

Εργαλεία με κόψη (π.χ., πελέκεις) και άλλα (π.χ., τριβεία, γουδιά και γουδοχέρια, στιλβωτήρες)

Από την πρώτη τους εμφάνιση (τελευταίες φάσεις της Παλαιολιθικής περιόδου, περίπου 20.000 BP) ως τους Ιστορικούς χρόνους.

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Renfrew & Bahn, Κεφάλαιο 6, ενότητες «Ανασυνθέτοντας το φυτικό περιβάλλον», «Αρχαίες ακτογραμμές», «Ανιχνεύοντας βυθισμένες επιφάνειες...» & «Ανάλυση των πηγών μιας θέσης». Κεφ. 8, ενότητες «Κατασκευή λίθινων εργαλείων», «Αναγνώριση της λειτουργίας των λίθινων εργαλείων...» (δύο ενότητες).

Treuil et al., Εισαγωγή, ενότητες “Αρχαιολογία και φυσική γεωγραφία”, “Ο Αιγαιακός χώρος: ένα πλαίσιο και μία ιστορία” & “Το Αιγαιακό περιβάλλον στη...”

Επίσης μπορείτε να επισκεφτείτε τον ιστότοπο <http://petrotasurvey.hist-arch.uoi.gr>

ΜΑΘΗΜΑ 7

Οδηγός

I. Πρώτες ύλες και η κατασκευή εργαλείων και σκευών (συνέχεια)

Β. Αγγειοπλαστική. Έμφαση στις συνταγές κατασκευής *χειροποίητων* αγγείων, από την επιλογή/συλλογή του *ωμού* πηλού ως το *ψήσιμο* των αγγείων. Σύγκριση με τα *τροχήλατα* αγγεία (τι είναι το πλεονέκτημα των τελευταίων;)

Γ. Άλλες τεχνολογίες: Οικοδομή – οικοδομικά υλικά. Μεταλλουργία: από τον καθαρό φυσικό χαλκό στα κράματα

II. Παλαιολιθική Εποχή

Κατώτερη Παλαιολιθική 2,6 Ma – 300 ka

Μέση Παλαιολιθική 300 – 45 ka

Ανώτερη Παλαιολιθική 45– 12 ka

«Κοινωνίες ομάδων» και τα χαρακτηριστικά τους:

Κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες. (Δεν αποθηκεύουν την τροφή τους)

Μετακίνηση που ακολουθεί την εποχιακή διαθεσιμότητα των πηγών διατροφής

Μικρό μέγεθος των ομάδων (μερικές δεκάδες άτομα, συχνά πολύ μικρότερο).

Μεταβαλλόμενο, ανάλογα με την εποχή

Μικρή κοινωνική διαφοροποίηση ανάμεσα στα μέλη της ομάδας (ηλικία, φύλο)

Οι αρχαιολογικές θέσεις της Παλαιολιθικής αντιπροσωπεύουν προσωρινές κατασκηνώσεις, **όχι** μόνιμες εγκαταστάσεις/οικισμούς. Απουσία κτιρίων. Υπαίθριες θέσεις και σπήλαια/βραχοσκεπές

Η αφρικανική προέλευση του γένους *Homo* και ο αποικισμός της Ευρώπης. Έμφαση στους αποικισμούς από *H. heidelbergensis* (=πρόγονοι των Νεάντερταλ) και *H. sapiens*. Απολιθώματα και τέχνηρα.

III. Κάποιες σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις της Παλαιολιθικής στη περιοχή του Αιγαίου:

Πετράλωνα (σπήλαιο, Χαλκιδική) και ο «άνθρωπος των Πετραλώνων» (*H. heidelbergensis*), 400-200 ka

Κοκκινόπηλος (υπαίθρια θέση, Ήπειρος), Κατώτερη Παλαιολιθική 350-250 ka (αλλά και Μέση Παλαιολιθική, με Μουστέριες αιχμές)

Ασπροχάλικο (βραχοσκεπή, Ήπειρος), Μέση Παλαιολιθική. Θέση κατάλληλη για καταφύγιο κυνηγών. Εφήμερες αλλά επαναλαμβανόμενες κατασκηνώσεις

Πλακιάς, Νότια Κρήτη, πολλές υπαίθριες θέσεις, Κατώτερη & Μέση Παλαιολιθική. Οι παλιότερες 190-130 ka

Το ζήτημα των θαλάσσιων ταξιδιών

Σπήλαιο Λακωνίς I, Μάνη, Μέση Παλαιολιθική. Νεάντερταλ 44-38 ka

Σπήλαιο Καστρίτσας, Ήπειρος, Ανώτερη Παλαιολιθική

IV. Μεσολιθική Εποχή η συνέχιση του κυνηγετικού-τροφοσυλλεκτικού τρόπου ζωής μετά το τέλος του Πλειστοκαίνου, δηλ. μέσα στο Ολόκαινο.

Σημαντική θέση: Σπήλαιο Φράνγθης (Αργολίδα)

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Renfrew & Bahn, Κεφ. 8, ενότητες «Αγγειοπλαστική», «Μη σιδηρούχα μέταλλα» & «Κράματα».

Κεφάλαιο 5, Σελ. 277-78 και ενότητες «Ταξινόμηση των κοινωνιών», «Εθνοαρχαιολογία» και «Τεχνικές μελέτης για τις κοινωνίες ομάδων».

Ντάρλας, Ανδρέας, «Ο ελλαδικός χώρος κατά την Παλαιολιθική Εποχή»

ΜΑΘΗΜΑ 8

Οδηγός

I. Οι απαρχές της γεωργίας/κτηνοτροφίας στην Εγγύς Ανατολή & η εξάπλωσή της στο Αιγαίο.

Από μετακινούμενες ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών σε μόνιμους οικισμούς γεωργών-κτηνοτρόφων στην **Εγγύς Ανατολή** (20 000 - 7 000 π.Χ.). Η αποθήκευση της τροφής.

Κάποιες σημαντικές θέσεις στην Εγγύς Ανατολή: Göbekli Tepe & Catal Hüyük

Οι πρώτες γεωργο-κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις στην **Εγγύς Ανατολή** (*Προκεραμική Νεολιθική*, 10η-8η χιλιετία π.Χ.).

Τα φυτικά και ζωικά είδη που εξημερώθηκαν στην διάρκεια της Προκεραμικής Νεολιθικής:
Μονόκοκκο & δίκκοκο σιτάρι, σιτάρι αρτοποιίας (*T. aestivum*), κριθάρι, μπιζέλι, φακή, ρεβύθι, ρόβι, λινάρι.
Βοοειδή, αίγες, πρόβατα, χοίροι, σκύλος.

Συζήτηση: Τι εννοούμε με “εξημέρωση”; [Μακροχρόνια διαδικασία. Επιλογή. Το εξημερωμένο είδος διαφέρει τόσο μορφολογικά όσο και στη συμπεριφορά του από τον άγριο πρόγονό του. Εξάρτηση του εξημερωμένου είδους από τον άνθρωπο.]

Παραδείγματα: *Triticum boeoticum* > *T. monococcum* & *Bos primigenius* > *B. taurus*.

Οι πρώτες γεωργο-κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις στο **Αιγαίο**: πρώιμη 7η χιλιετία π.Χ., “Προκεραμική” ή (καλύτερα) *Αρχική Νεολιθική*).

Κνωσός: σχεδιασμένος αποικισμός (αλλά από πού;)

Άλλες περιοχές: Θεσσαλία (Σέσκλο, Αργισα), Αργολίδα (Φράνγθη)

Διαφορές ανάμεσα στην Προκεραμική Νεολιθική της Εγγύς Ανατολής και εκείνη του Αιγαίου

II. Η Αρχαιότερη (AN) και η Μέση (MN) Νεολιθική στο Αιγαίο (6500/6300 – 5400/5300 π.Χ)

Θεσσαλία και η μεγάλη πυκνότητα των οικισμών (AN-MN)

Κάποιοι σημαντικοί οικισμοί [χωροταξία-οικήματα. Μέθοδοι δόμησης]:

Νέα Νικομήδεια (AN)

Σέσκλο (AN & MN)

Το μέγεθος του νεολιθικού “νοικοκυριού” (πρβλ. οικήματα) και η πιθανή σύστασή του.

Η εργαλειοθήκη των πρώιμων νεολιθικών νοικοκυριών. Λίθινα εργαλεία αλλά και εργαλεία υφαντικής.

Κεραμικά δοχεία: χρηστικά (για αποθήκευση, μαγείρεμα, κλ.π.) ή κυρίως με συμβολική αξία;

Η εξέλιξη της αγγειοπλαστικής στην AN & MN.

Ανταλλαγές και ο χαρακτήρας τους: το παράδειγμα του οψιανού.

Συζήτηση: Τι θα μπορούσε να ανταλλάσσεται; και τι εξυπηρετούσαν οι ανταλλαγές; και με τι μεταφορικά μέσα γίνονταν;

Οι νεκροί και οι ζωντανοί: ταφές και καύσεις. Ταφές εντός οικισμών αλλά και εκτός (“νεκροταφεία”).

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Treuil et al., Εισαγωγή, ενότητες “Η Εύφορη Ημισέλιος και η λεκάνη του Αιγαίου”, & Πρώτο Βιβλίο, Κεφάλαιο 1, Νεολιθική Εποχή. (**Οδηγία:** Επικεντρωθείτε σε ό,τι αφορά στην AN και MN.)

ΜΑΘΗΜΑ 9

Οδηγός

I. Οι όψιμες φάσεις της Νεολιθικής στο Αιγαίο (5400/5300 – 3300/3200 π.Χ.)

Συνέχειες και ασυνέχειες από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική (c. 5400/5300 π.Χ.). Πολλές νέες εγκαταστάσεις και επέκταση της κατοίκησης σε ξηρότερα εδάφη καθώς και στα μικρά νησιά του Αιγαίου (Κυκλάδες, κ.α.)

Τεχνολογικές καινοτομίες στη **Νεότερη Νεολιθική (NN, 5400/5300 – 4700/4500 π.Χ.)** Νέες κεραμικές τεχνολογίες και (μετά το 5000 π.Χ.) τα πρώτα μεταλλικά τέχνηρα (κοσμήματα από χαλκό, όχι κράματα)

Οικισμοί και κοινωνική οργάνωση στη Νεότερη NN. Το Διμήνι (5^η χιλιετία π.Χ.) και οι περίβολοί του: οχύρωση ή χωροταξία; Η διαφοροποίηση των νοικοκυριών. Μακρύγιαλος (N. Μακεδονία): ημυπόγειες κατοικίες και τάφροι γύρω από τον οικισμό

Δίκτυα ανταλλαγών μεγάλης εμβέλειας: κοσμήματα από το όστρεο *Spondylus gaederopus*, από το Αιγαίο στην κεντρική Ευρώπη.

II. Από τη Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

Η μακριά φάση της **Τελευταίας (ή Τελικής) Νεολιθικής (TN, 4700/4500 – 3300/3200 π.Χ.)**

Οι μεταμορφώσεις της κεραμικής τεχνολογίας.

Πυροτεχνολογία και η διάδοση της κατεργασίας των μετάλλων (χαλκός, χρυσός, άργυρος). Κοσμήματα, και τα πρώτα χάλκινα εργαλεία και όπλα. Εργαστήρια μεταλλουργίας από τη Μακεδονία ως το Γυαλί (Δωδεκάνησος).

Νεκροταφείο **Βάρνας** (BA Βουλγαρία, 4560-4450 π.Χ.). Ταφές με μεγάλες ποσότητες χρυσών και άλλων πολύτιμων τέχνηρων: ποια η σημασία τους για την κοινωνική ιεράρχηση;

Σημαντικές **οχυρωμένες** θέσεις της **Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (ΠΕΧ, 3300/3200 – 2000 π.Χ.)** στο Αιγαίο: Τροία, Πολιόχνη (Λήμνος), Θερμή (Λέσβος). Οχυρωμένοι οικισμοί των Κυκλάδων (Καστρί Σύρου κ.α.). Κοινωνική οργάνωση/ιεραρχία (έμφαση στην Τροία (I & II))

Η εξέλιξη & γενίκευση της μεταλλουργίας στην ΠΕΧ: ορείχαλκος, **όπλα** και εργαλεία. «Θησαυροί» ορειχάλκινων αντικειμένων και η σημασία τους. Κοσμήματα.

Συζήτηση: Τι μορφή θα μπορούσε να είχαν οι πολεμικές επιχειρήσεις στη Νεολιθική; Τι ίσως άλλαξε στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού;

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Για το Δημίνι: <http://www.arxaiologia.gr/assets/media/PDF/migrated/723.pdf>
και <http://fhw.gr/chronos/01/gr/nl/niii/dimini.html>

Για την ΠΕΧ: Treuil et al., Πρώτο Βιβλίο, Κεφάλαιο II, Ενότητα Α («Τοπικές παραλλαγές και χρονολογική ακολουθία»). Ενότητα Β («Η εξέλιξη του πολιτισμού»). Ενότητα Γ, 1 («Τα μέσα συντήρησης»). Ενότητα Γ, 2, «Η μεταλλοτεχνία...» και «Η ενδυμασία και η κόσμηση». Ενότητα Γ, 3 («Οι ανταλλαγές»). Εικόνες 26 & 27.

Επίσης μπορείτε να επισκεφτείτε τον ιστότοπο <http://www.cerhas.uc.edu/troy/>

(για την Τροία)

Και να διαβάσετε

Κωτσάκης, Κ. 1996. Παραλιακή περιοχή της Θεσσαλίας. Στο Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, επιμ., *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, 49-57.

ΜΑΘΗΜΑ 10

Οδηγός

I. Ποικιλίες οικιστικών τύπων στην τρίτη χιλιετία π.Χ. (ΠΕΧ). Παραδείγματα οικισμών:

Τροία («μέγαρα») – Σιταγροί (επιμήκεις οικίες) – Ζυγουριές (συγκροτήματα) – Πολιόχνη
Θερμή, κλπ. (δρόμοι)
Οχυρώσεις & φυσικές 'ακροπόλεις'

Παραλιακοί οικισμοί & οι δρόμοι της θάλασσας. Απεικονίσεις πλοίων

Διαφοροποιήσεις στο μέγεθος των οικισμών: τι μπορεί να σημαίνουν;
«Κεντρικές» & «περιφερειακές» θέσεις. Ιεραρχία οικισμών

II. Λέρνα (Αργολίδα)

Η «Οικία των κεράμων» (c. 2300 π.Χ.).

Αρχιτεκτονική και κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες

Ο τύπος του «Κτιρίου με διαδρόμους» και η γεωγραφική & χρονολογική διασπορά του
(Πελοπόννησος, Αττική, Αίγινα, Βοιωτία. 2600-2150 π.Χ. ή κάποιο μέρος αυτής
της περιόδου)

Το δωμάτιο με τα σφραγίσματα (όχι σφραγίδες!)

Συζήτηση: Τι σκοπό εξυπηρετεί το σφράγισμα; Ποιός έχει το κύρος να σφραγίσει κάτι
(π.χ., μια πόρτα, ένα κιβώτιο);

Τα είδη των «δοχείων» που σφραγίζονταν & τα πιθανά είδη αγαθών που περιείχαν

Η Λέρνα ως κέντρο αναδιανομής αγαθών, αλλά σε τι κλίμακα; Συγκρίσεις με συστήματα
ελέγχου της ίδιας εποχής στην Εγγύς Ανατολή

III. Η Κρήτη στην ΠΕΧ (Πρωτομινωική περίοδος (ΠΜ), 3100-2000 π.Χ.)

Μικροί περιφερειακοί οικισμοί (π.χ., Βασιλική, Μύρτος, Τρυπητή)

Ο ιδιαίτερος ρολος του **Μόχλου** (Σητεία): εργαστήρια κατασκευής κοσμημάτων & λίθινων
αγγείων, αλλά και λιμάνι εισαγωγής πρώτων υλών (μέταλλα, πολύτιμοι λίθοι,
φαγεντιανή, ελεφαντόδοντο, οψιανός). Επικοινωνία/συναλλαγές με μακρινές ακτές
(Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή)

Μεσαρά (Ν. Κρήτη). Μικροσκοπικοί οικισμοί αλλά μνημειακοί κυκλικοί τάφοι για ολόκληρη
την οικογένεια (ή κοινότητα) και επί πολλές γενεές

Το νεκροταφείο του **Μόχλου**: κτιστοί (& άλλοι) τάφοι. Συσσώρευση πολυτελών τέχνηργων
για την ελίτ της κοινότητας

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Treuil et al., Πρώτο Βιβλίο, Κεφάλαιο II, Ενότητα Α («Τοπικές παραλλαγές και χρονολογική
ακολουθία»). Ενότητα Β («Η εξέλιξη του πολιτισμού»). Ενότητα Γ, 1 («Τα μέσα συντήρησης»)
Ενότητα Γ, 2, «Η μεταλλοτεχνία...» και «Η ενδυμασία και η κόσμηση». Ενότητα Γ, 3 («Οι
ανταλλαγές»). Εικόνες 10-12 & 14-15.

Ειδικά για τον Μόχλο: www.minoancrete.com/mochlos.htm

ΜΑΘΗΜΑ 11

Οδηγός

I. Τα πρώτα ανάκτορα στην Κρήτη (Μεσομινωική περίοδος [MM] 2000/1950 – 1750/1720 π.Χ.)

Τι δείχνουν τα ερείπια των ανακτορικών και συναφών κτιρίων για το χαρακτήρα της ανακτορικής κοινωνίας; Η δημιουργία των ανακτορικών συγκροτημάτων ως πολιτιστική και **κυρίως κοινωνική** διαδικασία (κοινωνικός μετασχηματισμός)

Τα αρχιτεκτονικά συστατικά των ανακτορικών συγκροτημάτων & των οικισμών που τα περιβάλλουν. Έμφαση στη **Φαιστό** και στα **Μάλια, συνοικία Μ**.

Λειτουργίες των ανακτορικών συγκροτημάτων:

Αποθήκευση (τι αποθηκεύεται;) και αναδιανομή

Τελετουργίες: εξουσία τόσο πολιτική όσο και θρησκευτική (η ιδέα του «βασιλέα-ιερέα», κατά τα πρότυπα των «ανακτόρων-ναών» της Εγγύς Ανατολής)

Εργαστήρια & η παραγωγή ειδών πολυτελείας (ποια η σχέση των τεχνιτών με την πολιτική εξουσία; βλ. «συνοικία Μ» των Μαλίων). Ανακτορικές κεραμικές

Λογιστική σε **ιερογλυφική** και σε **γραμμική Α** γραφή

Συζήτηση: Γραφή και οι χρήσεις της

«Αίθουσες υποδοχής/συμποσίων»; (Ανάκτορο Μαλίων)

Έμφαση στη «συνοικία Μ» των Μαλίων: σχέση με το ανάκτορο;

II. Ανάκτορα, ‘επαύλεις’ και οικισμοί στην Κρήτη την εποχή της ακμής της ανακτορικής κοινωνίας (Μεσομινωική [MM] III & Υστερομινωική [YM] I περίοδος, 1750/1720 – 1480 π.Χ.)

Ανάκτορα: **Κνωσός**. Οι σημαντικοί χώροι, η αρχιτεκτονική, η διακόσμηση & οι λειτουργίες τους

Οικισμοί: **Γουρνιά** (Α. Κρήτη), ο οικισμός, οι δρόμοι, το «ανάκτορο» (=έδρα πολιτικής εξουσίας τοπικής εμβέλειας;)

Απεικονίσεις οικιών (ομοίωμα οικίας από τις Αρχάνες) και πόλεων (μωσαϊκό πόλεως από την Κνωσό, τοιχογραφία από τη Δυτική Οικία, Ακρωτήρι [Θήρα])

‘Επαύλεις’: αγροτική παραγωγή & πολυτέλεια

III. Μυκηναϊκή ελίτ στην Κρήτη (15^{ος} – 13^{ος} αιώνας π.Χ.)

Κνωσός & οι πινακίδες **γραμμικής Β** γραφής

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Treuil et al., Δεύτερο Βιβλίο, Κεφάλαιο I, ενότητες Β («Η οικιστική ανάπτυξη και η εμφάνιση των ανακτόρων») & Γ («Οι πολιτικές, κοινωνικο-οικονομικές και θρησκευτικές δομές»). Ενότητα Ε, 1 «Το τέλος των Παλαιών ανακτόρων». Κεφάλαιο III, σελ. 268-269. Κεφάλαιο IV, σελ. 303 & ενότητες Β, 1 «Αρχιτεκτονική και πολεοδομία», Γ, 1 «Οι ‘επαύλεις’ της YM I φάσης...» και Γ, 2 «Η μινωική κοινωνία στη YM I φάση».

ΜΑΘΗΜΑ 12

Οδηγός

Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού (ΥΕΧ) στον Αιγαιακό κόσμο (1)

I. Οι Μινωικές επιρροές πέρα από την Κρήτη: 'θαλασσοκρατορία', διακίνηση ειδών πολυτελείας, εξάπλωση των ελίτ & άλλες ερμηνείες
Ακρωτήρι (Θήρα)

II. Οι **λακκοειδείς** τάφοι των Μυκηνών (**ταφικοί περίβολοι Α και Β**) και η εποχή τους, 17^{ος} -16^{ος} αιώνας π.Χ.

Αρχιτεκτονική: κατασκευαστικές καινοτομίες

Οι ταφές: πολυτέλεια και πώς μπορεί να συσσωρευτήκε

Τα χαρακτηριστικά της πολιτικής δύναμης στην εποχή των λακκοειδών τάφων

Από 'αρχηγικές' σε 'ανατοκρές' κοινωνίες (βασιλεία) στη Ν. Ελλάδα

III. Οχυρώσεις, ακροπόλεις, και άλλα τεχνικά έργα της ΥΕΧ

«Κυκλώπεια» τείχη. Τίρυνθα, Μυκήνες, Πύλος

Γκλάς (Βοιωτία) και η αποξήρανση της Κωπαΐδας

Μυκηναϊκοί δρόμοι

Συζήτηση: Τι μορφή κοινωνικής ιεραρχίας / εξουσίας συνεπάγεται η κατασκευή και συντήρηση των «Κυκλώπειων» έργων;

IV. Ανάκτορα και οικισμοί

Τίρυνθα, Πύλος («ανάκτορο του Νέστορα»)

Έμφαση στο ανάκτορο της Πύλου: «διοικητικά αρχεία» (Γραμμική Β), στρατιωτική δύναμη (άρματα, **άλογα**, όπλα) και πολυτέλεια (τοιχογραφίες και εορταστικά δείπνα).

Οικισμοί (Τίρυνθα, Μυκήνες, Παυλοπέτρι, κ.α.)

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Treuil et al., Δεύτερο Βιβλίο, Κεφάλαιο IV, ενότητες Δ, 1 («Οικονομία και ανταλλαγές») & Δ, 3 («Η θαλασσοκρατορία του Μίνωα»). Ενότητα Ε («Οι καταστροφές ...»). Κεφάλαιο V, Εισαγωγή (σελ. 344-349) και ενότητες Α, «Ταφική αρχιτεκτονική και ταφικά έθιμα», «Γλυπτική» & «Όπλα και εργαλεία». Ενότητες Β, «Η δημιουργία κέντρων εξουσίας», Γ, «Η ανάδειξη μιας άρχουσας τάξης», & Δ («Η ανάπτυξη των επαφών και των ανταλλαγών»). Τρίτο Βιβλίο, Κεφάλαιο I, ενότητα Δ, 1 «Η γραμμική γραφή Β». Κεφάλαιο III, ενότητες Α, «Τα ανάκτορα», «Οχυρώσεις και ακροπόλεις» & «Πολοδομία και κατοίκηση».

Επίσης μπορείτε να διαβάσετε

Treuil et al., Τρίτο Βιβλίο, Κεφάλαιο III, ενότητες Γ («Πολιτική, διοικητική και κοινωνική οργάνωση») & Δ («Η οργάνωση της οικονομικής παραγωγής»)

Ειδικά για το Παυλοπέτρι, **μπορείτε ακόμα να δείτε** ένα πρόσφατο ντοκυμανταίρ του BBC. Για να το βρείτε στο Διαδίκτυο, κάντε αναζήτηση με τον όρο «Παυλοπέτρι Λακωνίας»

ΜΑΘΗΜΑ 13

Οδηγός

Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού (ΥΕΧ) στον Αιγαιακό κόσμο (2)

I. Τάφοι και ταφές στη Μυκηναϊκή Ελλάδα

Θολωτοί τάφοι: αρχιτεκτονική, διαστάσεις και τοποθέτηση. Αριθμοί κα διασπορά. Ποιοι θάβονταν στους θολωτούς τάφους;

Θαλαμοειδείς τάφοι: κατασκευή και τοποθέτηση. Συστάδες (νεκροταφεία) θαλαμοειδών τάφων

Τρόποι & τελετουργίες ταφής

Άλλες τελετές και ιεροί(;) χώροι

II. Παραγωγή και συναλλαγές στη Μυκηναϊκή Ελλάδα

Οι αγροτικές καλλιέργειες και ο ρόλος των ανακτόρων στην παραγωγή και διάθεσή των προϊόντων

Οι χρήσεις του ελαιόλαδου

Υφαντική, υφάντρες και υφάσματα. Οι μαρτυρίες των **πινακίδων** (γραμμική Β) της Πύλου και της Κνωσσού για την υφαντική (μαλλί). Απεικονίσεις ενδυμάτων στις ανακτορικές τοιχογραφίες. Άλλες υλικές μαρτυρίες: ‘υφαντικά βάρη’ (π.χ., Παυλοπέτρι)

Δρόμοι της Μυκηναϊκής εποχής. Επικοινωνίες και μεταφορές. Δίκτυα μικρού και μεγάλου βεληνεκούς (αρωματικά έλαια-ψευδόστομοι αμφορείς, αλλά και κεχριμπάρι)

Η μεγάλη αξία των μετάλλων. Τάλαντα (χαλκός) και πανοπλίες

III. ‘Μυκηναίοι’ στην Κρήτη (1480/1470 – 1375? π.Χ.)

Κνωσός, το τελευταίο ανάκτορο.

‘Τάφοι πολεμιστών’: ο πλούτος των όπλων

Η γραμμική Β στην Κρήτη

Για διάβασμα (απαραίτητα)

Treuil et al., Τρίτο Βιβλίο, Κεφάλαιο III, ενότητα Β («Ταφική αρχιτεκτονική και ταφικά έθιμα».

Ενότητες Δ, 1 «Τα δημητριακά», «Τα ελαιώδη», «Η αμπελουργία» & «Η διατροφή». Ενότητες Δ, 2

«Οι πρώτες ύλες...», «Η υφαντουργία», «Τα πήλινα αγγεία» & «Όπλα και εργαλεία». Ενότητα Δ, 3

(«Η οικονομία και οι ανταλλαγές»). Ενότητα Ε, «Χώροι λατρείας». Κεφάλαιο IV, ενότητα Β («Το τελευταίο ανάκτορο της Κνωσού»).